

Azərbaycan Tibb Universiteti
Psixiatriya kafedrası
Müalicə Profilaktika Fakültəsi
Ümumi psixopatologiya

Mühazirə 3

Psixi fəaliyyətin koqnitiv funksiyaları. Psixofiziologiya, patologiyası. (qavrama, yaddaş, intellekt, təfəkkür, diqqət).

Qavrama

Qavrama - duyğu orqanları vasitəsi ilə obyektiv varlığın mərkəzi sinir sistemində əks olunmasıdır.

Cisimlərin təhrif olunmuş şəkildə qavranılması *illüziya* adlanır.

Hallüsinasiyalara real obyekt olmadan qavramaya deyirlər

İLLÜZİYALAR

Real əşyaların və ya hadisələrin yalançı, səhv gavrması

Affektiv

Verbal

Pareydolik

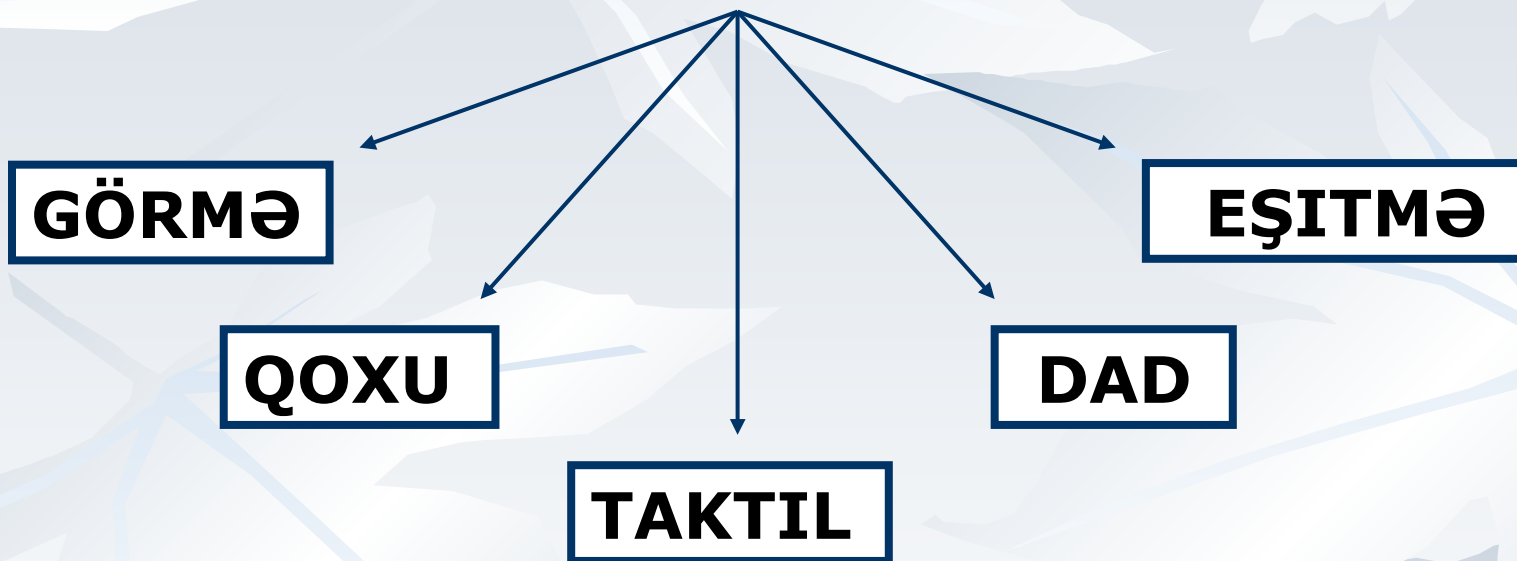
AFFEKTIV İLLÜZİYALAR

Affektiv illüziyalar qorxuda və ya təşvişli-düşgün əhval-ruhiyyədə müşahidə olunur.

PAREYDOLİK İLLÜZİYALAR

Affektin praktiki dəyişmədiyinnən psixiki tonusun enməsi, onun passivliyi nəticəsində yaranır. Onların məzmunu obrazlı və fantastikdir.

Qavrama pozuntuları əsasında hallüsinasiyaların növləri

GÖRMƏ HALLÜSİNASİYALAR

EŞİTMƏ HALLÜSİNASİYALAR

Akoazm
Fonem

Verbal
hallüsinasiyalar

EŞİTMƏ HALLÜSİNASİYALAR

Qoxu hallüsinasiyaları

- xəstələr çox vaxt xoşagəlməyən (tüstü, qaz, zibil, çürümə,) bəzən xoş iylər hiss edir.

Dad hallüsinasiyaları

Dad hallüsinasiyaları adətən qidaya və ya içkiyə xas olmayan dadları ilə özlərini biruzə verir, çox vaxt xoşagəlməyən olurlar.

Haptik hallüsinasiyaları

Haptik hallüsinasiyaları keçirən şəxslər kimisə onlara qəfləti toxunma və ya tutma (adətən arxadan) hissindən danışirlar.

Qıqrik hallüsinasiyalar

Nadir hallarda rast gələn qıqrik hallüsinasiyalar zamanı bədənin üzərində yaşlıq, hərarət hallüsinasiyalrı zamanı isə soyuqluq və ya istilik hiss olunur.

Mürəkkəb hallüsinasiyalar

Eyni vaxtda bir neçə analizatorda əmələ gələn hallüsinasiyalar, məs.: görmə və eşitmə, görmə və taktıl, görmə və qoxu, və s..

Funksional hallüsinasiyalar

Yalnız real qıcıq olduğunda yaranır, və onunla birləşmədən, onun təsirinin sonuna kimi onunla birlikdə gedir. Keçən tramvayın, gatarın, bulağın, səsiylə eyni vaxtda reallıqda olmayan səslər, söyüş, hədə, tənqid eşidilir.

Reflektor hallüsinasiyalar

Bir analizatorun dairəsində yaranır, real qıcıq isə digər analizatora təsir edir. Məsələn, kamertonun səsinin nəticəsində görmə hallüsinasiyalar yaranır, qapının qıfılında açarı çevirən xəstə həməən vaxt öz ürəyində çevrilən açarı hiss edir.

Hallüsinasiyalar və psevdohallüsinasiyalar

HƏQİQİ HALLÜSİNASİYALAR

PSEVDO- HALLÜSİNASİYALAR

*Hallüsinator
obrazın dərk
olunması*

Obyektiv xarakteri daşıyır,
xəstə üçün reallıqdan
seçilmir

Xüsusi xarakteri daşıyır,
xəstə üçün reallıqdan
seçilir

*Hallüsinator
obrazın
proeksiyası*

Ətraf mühitə proeksiya
olunur

Xəstənin daxili aləminə
proeksiya olunur

*Düzəldilmiş
hissiyatı*

Yoxdur

Praktiki olaraq həmişə

*Davranışın
hallüsinasiyaların
məzmununa
uyğun olması*

Hallüsinasiyalarının
məzmununa uyğundur

Hallüsinasiyalarının
məzmununu ilə
dissosiativdir

YADDAŞ

Qazanılmış bilik ehtiyatlarını və həyat təcrübəsini beyində saxlamaq və lazım gəldikdə ondan istifadə etmək qabiliyyətinə *yaddaş* deyilir.

Yaddaş bir biri ilə əlaqədar olan üç tərkib hissəsindən ibarətdir:

- 1) Fiksasiya – yadaalma;
- 2) Retensiya - yaddasaxlama;
- 3) Reproduksiya – yadda canlandırma

Bəzi hesablamalara görə insanın idrak fəaliyyətində (onun yalnız beyin yarımkürələri qabığında 14-16 milyard sinir hüceyrəsi var) bütün sinir yarımhüceyrələrinin yalnız 4% iştirak edir, qalan 96% sanki ehtiyatdadır. Səmərəli fəaliyyət üçün insan hafizəsində əlverişli daxili və xarici şəraitin olması zəruridir. Onu da göstərmək lazımdır ki, materialın yadda saxlanması üçün insanın ac və ya tox olması, sağlam və ya xəstə, dalğın və ya diqqətli olması da ciddi surətdə təsir göstərir. Xüsusən də insan hafizəsinin fəaliyyəti onun nə dərəcədə gümrah və ya yorğun olmasından asılıdır. Yorğunluğu aradan qaldırmaq, hafizənin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün yol və vasitələr çoxdur. Buraya əmək rejiminə ciddi riayət edilməsi, əməklə istirahətin düzgün növbələşməsi, farmakoloji, fizioloji və s. təsirlər daxildir.

Hafizənin növlərini bir neçə istiqamətdə, ayrı-ayrı meyarlara görə aşağıdakı kimi təsnif edirlər:

1. Fəaliyyət prosesində üstünlük təşkil edən psixi fəallığın xarakterinə görə - sürət hafizəsi, hərəkət hafizəsi, emosional hafizə, sözlü- məntiqi hafizə.
2. Fəaliyyətin məqsədindən asılı olaraq - qeyri-ixtiyari və ixtiyari hafizə növləri;
3. Materialın möhkəmlənməsi və saxlanması müddətinə görə -qısamüddətli, uzunmüddətli və operativ hafizə növləri.

1. Fəaliyyət prosesində üstünlük təşkil edən psixi fəallığın

xarakterinə görə - sürət hafizəsi, hərəkət hafizəsi, emosional hafizə, sözlü- məntiqi hafizə.

Surət hafizəsi gerçəkliyin cisim və hadisələrinin keçmişdə qavramış olduğumuz sürətlərinin yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Sürət hafizəsinin məzmunu görmə, eşitmə və s. təsəvvürləri təşkil edir. Təsəvvür sürətləri sürət hafizəsinin daha mürəkkəb növünü təşkil edir. Bunlar keçmiş qavrayış materialları əsasında əmələ gəlir. Sürət hafizəsində təzahür edən sürətlərin əyaniliyi, konkretliyi və dəqiqliyi ayrı-ayrı adamlarda müxtəlif ola bilər.

Məsələn, Levitan özünün yay mənzərələrini əsas etibarilə qışda çəkərdi.

Hərəkət hafizəsi müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin

yadda saxlanması, hifz olunması və yada salınmasıdır. İdmançılarda, balet ustalarında hərəkət hafizəsi peşə fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün xüsusilə vacibdir. Hərəkət hafizəsi hərəkətlərin keyfiyyət və məzmununa müsbət təsir

göstərir. Ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif intensivlikdə olsa da, hərəkət hafizəsi, demək olar ki, bütün adamlarda vardır.

Emosional hafizə keçirdiyimiz hisslərin yadda saxlanması və yada salınmasıdır. İnsanın keçirmiş olduğu hisslər izsiz ötüb getmir, onun hafizəsində həkk olunaraq sonradan yada salınır. Emosional hafizə imkan verir ki keçirdiyi hisslərin məzmun və xarakterindən asılı olaraq insan öz rəftar və davranışını tənzip etsin.

Sözlü-məntiqi hafizə fikirlərin, anlayışların yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Sözlü məntiqi hafizə ancaq insanlara məxsusdur. Burada fikirlər dil materiallarında maddiləşir. Odur ki, hafizə sadəcə olaraq məntiqi deyil, sözlü-məntiqi hafizə adlanır.

2. Fəaliyyətin məqsədindən asılı olaraq - qeyri-ixtiyari və ixtiyari hafizə növləri

Hafizənin qeyri-ixtiyari və ixtiyari növləri yaddasaxlama yadasalmanın məqsəd və üsullarından, onun iradi surətdə tənzim edilməsindən asılı olaraq fərqləndirilir.

Əgər material heç bir iradi cəhd göstərilmədən yadda qalırsa, bu **qeyri- ixtiyari hafizə** adlanır. Əksinə, əgər materialın yadda saxlanması üçün iradi səy göstərilirsə, belə hafizə **ixtiyari hafizə** adlanır.

Deməli, ixtiyari hafizədə insan şüurlu fəaliyyət göstərir. Hafizə bir idrak prosesi kimi cisim və hadisənin, təhlil edilərək, beyində möhkəmləndirilməsini təmin edir. Bəzən xarici təsirlər ani olaraq cərəyan edir və sonra yox olub gedir.

3. Materialın möhkəmlənməsi və saxlanması müddətinə görə -qısamüddətli, uzunmüddətli və operativ hafizə növləri.

Qısa müddətli hafizə çox az müddətə davam edən bir prosesdir. Az müddətdən sonra bu təəssürat itib gedir, adam heç nə xatırlaya bilmir. Mətni çap edən makinaçının hafizəsi buna misal ola bilər. Deməli, qısamüddətli hafizə, çox qısa müddət davam edən qavrayışdan sonra ani hifzəmə və dərhal yadasalma ilə xarakterizə olunur.

Qısamüddətli hafizənin sinonimi kimi, **operativ hafizə** termini də işlədilir. Operativ hafizə dedikdə müəyyən fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məlumatın müəyyən müddət yadda saxlanması nəzərdə tutulur. Məsələn, hər hansı məsələni həll edərkən, aralıq əməliyyatları yadda saxlamaq lazım gəlir. Məsələ həllindən sonra onlar unudula və ya uzun-müddətli hafizəyə keçirilə bilər.

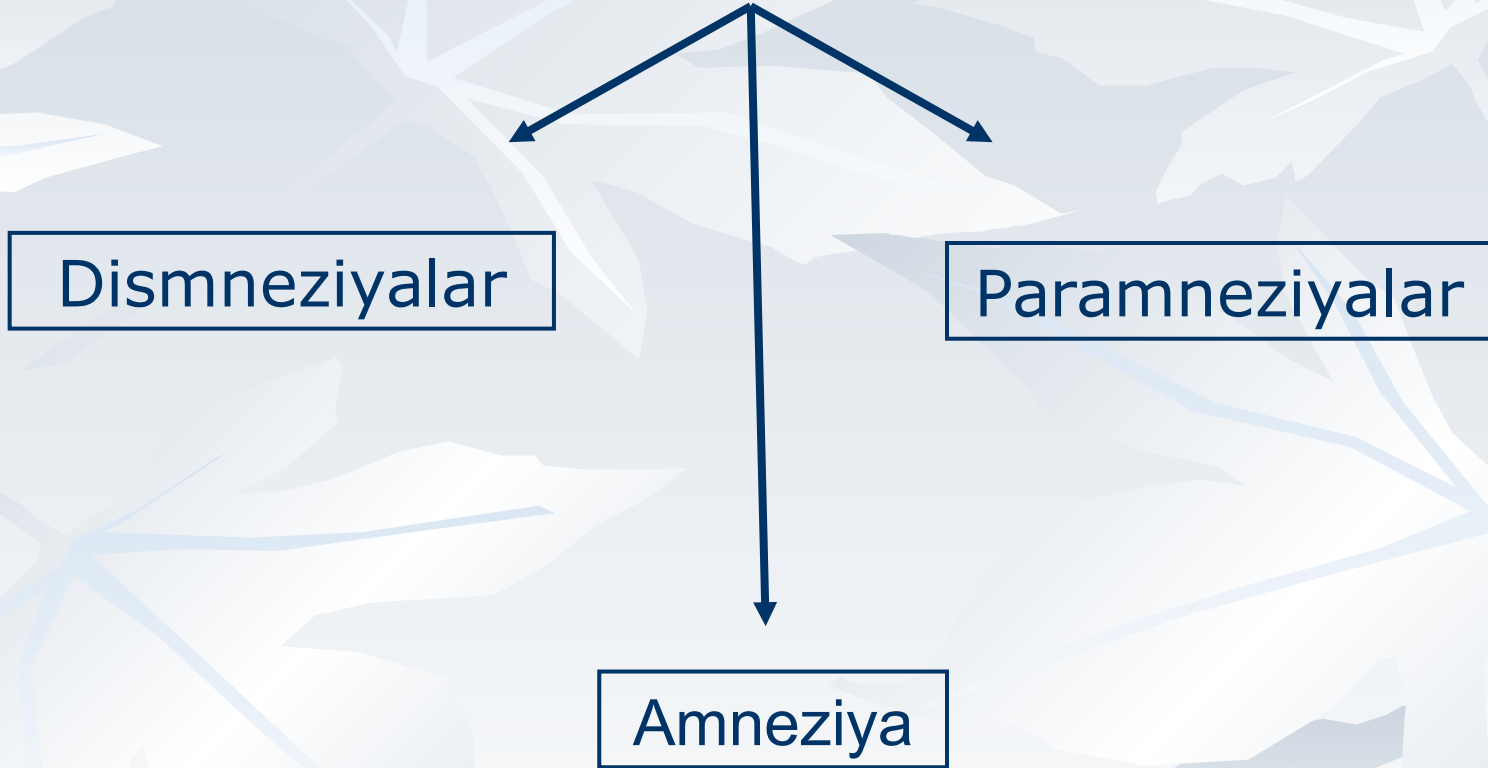
Uzun müddətli hafizə dedikdə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması nəzərdə tutulur. Uzun müddətli hafizədə biliklər ümumiləşmiş halda insana uzun müddət üçün lazım olur. Burada biliklərlə bərabər, bacarıq və vərdişlərin, müxtəlif məlumatların da on illərlə hafizədə saxlanması baş verir.

Müasir psixologiyanın bir çox tədqiqatları sübut edir ki, sağlam beyində informasiyalar uzun müddət hiyfz olunsa da onların çox hissəsi istifadə olunmamış qalır. Praktiki olaraq böyük əksəriyyəti «əlçatmaz» olur, «unudulur», amma deyirlər ki, onlar bunu bilirdi, oxumuşdu, eşitmişdi və s. Psixoloqlar bunu unutma adlandırırlar. Yəni psixikada olan informasiyalar dəqiqliyini, aydınlığını itirir və ya azalır. Q.Ebbinhauzun təcrübəsi bu baxımdan maraqlıdır. O, sübut edir ki, öyrənilən materialın 40 faizi yarım saat sonra, 66 faizi bir gündən sonra, 75 faizi üç gündən sonra, 79 faizi bir aydan sonra unudulur. Əlbəttə, burada fərdi xüsusiyyətlər, materialın mənalılığı, əhəmiyyətliliyi də böyük rol oynayır.

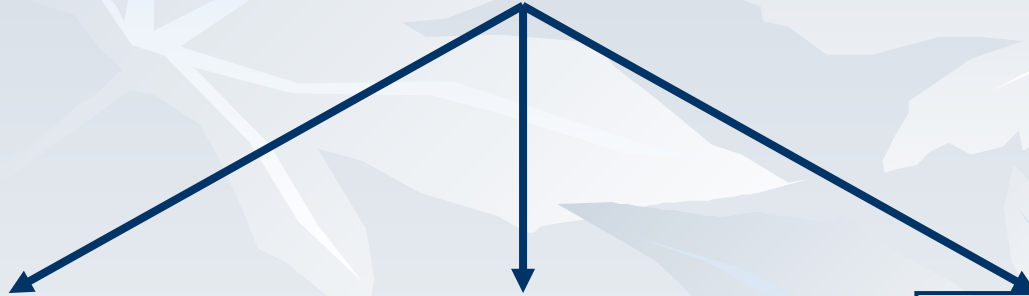
Göründüyü kimi, unutmada başlıca yeri vaxt tutur. Lakin psixika üçün paradoksal hallar da xasdır. Məsələn, yaşlı adamlar indicə, az müddət əvvəl eşitdiklərini asanlıqla unutduqları halda, uzaq keçmişdə baş verənləri çox da çətinlik çəkmədən və aydın xatırlayırlar. Bu fonomen «Ribo qanunu» adlanır. Unutmanın ikinci mühüm amili adətən mövcud informasiyadan aktiv istifadə olunmasıdır. O şeylər daha tez unudulur ki, ona az tələbat olur və ya ehtiyac olmur. Yaşlı adamlarda verbal hafizə daha tez unutqanlıqla əvəz olunur. Uşaqlığın təəssüratı, xatirələri, hərəkət vərdişləri (velosiped sürmək, gitara çalmaq, üzgüçülük, futbol oynamaq və s.) hafizədə daha davamlı, bəzən on illərlə heç də çox iradi səy göstərmədən yada salınır. Belə faktlar da məlumdur ki, üç il həbsxanada «oturmuş» adam nəinki qalstuk bağlamağı, hətta ayaqqabı bağlamağı belə unudur.

Unutma eyni zamanda, psixikanın özünümüdafiə mexanizmidir. Unutma şüur və şüuraltı sahələri sarsıntı və pozulmalardan qoruyur. İnsana xüsusilə kəskin təsir etmiş hadisələrin uzun müddət həmin şiddətlə davam etməsinə təbii ki, orqanizm davam gətirməz. Vaxt keçdikcə onun təsiri azalır, tədricən unudulur. Ümumiyyətlə, o şeylər "unudulur" ki, psixoloji tarazlığı pozur, davamlı neqativ gərginlik yaradır. Hafizə insanın daha asan pozulan qabiliyyətlərindəndir. Onun çoxsaylı pozuntuları geniş yayılmışdır. Baxmayaraq ki, insanların çoxu onun pozulduğunu hətta bilmirlər və yaxud da çox sonralar bilirlər. Hafizənin pozulması insanın fərdi xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır. Onların təhlili hafizənin bir daha psixoloji fonomen olduğunu təsdiq edir.

Yaddaş pozuntularının növləri

Paramneziyaların növləri

Psevdoreminissensiyalar

Psevdoreminissensiya – yanlış, düzgün olmayan, yalançı yaddaş (xatırlamalar) olub hadisələrin vaxtının, tarixinin təhrif edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Kriptomneziyalar

(**Kryptos**-yunan sözü olub, gizli deməkdir) Başqasının başına gələn hadisələri, onlara məxsus xidmətləri öz adına çıxmaqla xarakterizə olunan yaddaş pozuntusudur

Konfabulyasiyalar

Heç vaxt baş verməmiş hadisələrin "xatırlanmasına" deyilir.

Amneziyaların növləri

Xəstəliyin
dövrünə nisbi
olaraq

Yaddaş
funksiyasının
pozulmasına
görə

Amneziyanın
dinamikasına
görə

Amneziyanın
obyektinə görə

Amneziyaların növləri

Xəstəliyin dövrünə nisbi olaraq

Retroqrad

Keçmişə aid olan hadisələrin və ya məlumatların unudulması

Konqrad

Hər hansı bir hadisə zamanı məlumatların unudulması

Anteroqrad

Hər hansı bir hadisədən sonrakı məlumatların unudulması

Anteroretroqrad

Amneziyaların növləri

Yaddaş funksiyasının
pozulmasına görə

Fiksasion

Anekforik

Amneziyaların növləri

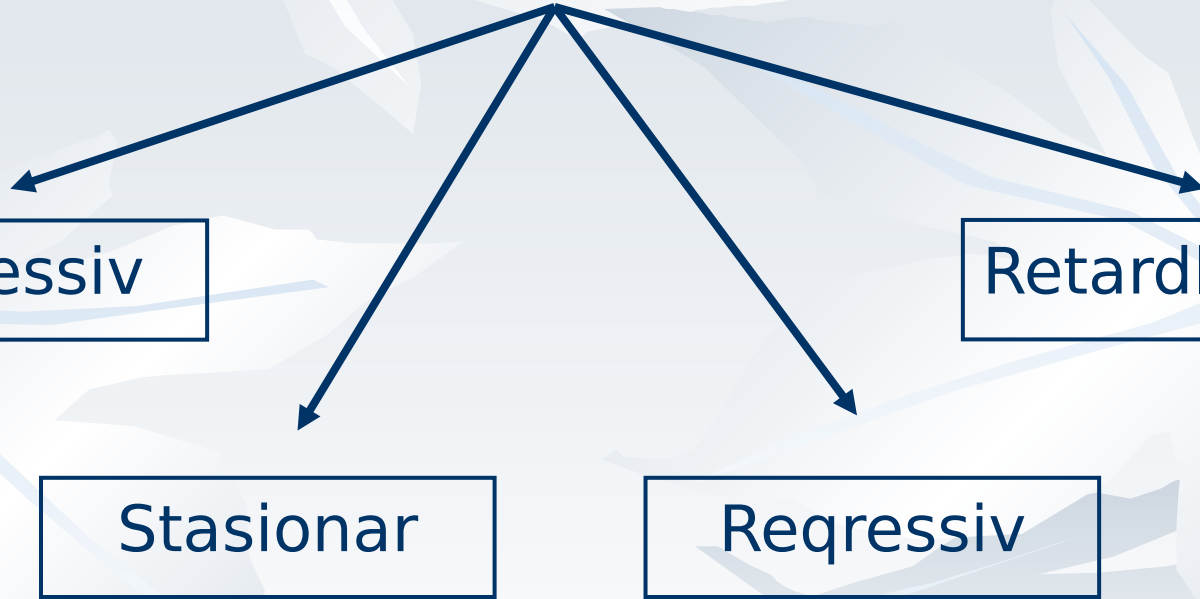
Amneziyanın
dinamikasına görə

Progressiv

Retardlaşmış

Stasionar

Regressiv

Amneziyaların növləri

Amneziyanın
obyektinə görə

Affektogen

Histerik

Skotoma
şəklində

Korsakov sindromu

Fiksasion amneziya

**Məkanda və zamanda
bələdliyinin itirməsi**

Konfabulyasiyalar

İNTELLEKT

İntellekt (latınca *intellectus* "anlamaq, dərkətmək")

İntellekt informasiyanın əldə edilməsi, onun emal edilməsi və onun məqsədyönlü istifadəsindən ibarət olan zehni qabiliyyətdir.

Amerika psixoloqu Raymond Cattel C. Spearmanın elmi fəaliyyətinin təsiri ilə insan intellektini tədqiq etməyə başladı. O Spearmanın ideyasını davam etdirərək 1960-cı illərdə belə nəticəyə gəldi ki, ümumi intellekt iki faktordan ibarətdir. Bu faktorları Cattel **maye** (fluid) və **kristallaşmış** (crystallized) **intellekt** adlandırdı. (Gf – General fluid intelligence və Gc – General crystallized intelligence kimi işarə edilir.) Cattellə görə maye intellekt əvvəlki təcrübələrdən asılı olmadan, obyektlər arasında münasibətləri dərk etmək qabiliyyətidir. Kristallaşmış intellekt isə əvvəllər əldə edilmiş təcrübələrə əsaslanaraq məsələləri həll etmək bacarığıdır. Beləliklə obyektlər arasında əlaqənin kəşf edilməsi, baş verən hadisələrdə qanunauyğunluğun aşkarlanması, məsələlərin yeni həll yollarının tapılması maye intellektlə əlaqədardır. Əldə edilmiş biliklərin tətbiqi isə kristallaşmış intellekt ilə bağlıdır. Nəzəriyyənin müəllifinin və onun davamçılarının fikrincə maye intellekt erkən gəncliyə qədər inkişaf edir və sonra onun səviyyəsi enməyə başlayır. Kristallaşmış intellekt isə orta yaşlara qədər artır, bir müddət sabit qalır və tədricən azalmağa başlayır.

Çoxtərəfli intellekt (multiple intelligence)

Howard Gardner yeddi belə sahə müəyyənləşdirdi və onları aşağıdakı kimi təyin etdi:

- **Bədən-kinestetik** (Bodily-kinesthetic) intellekti bədən və onun hissələrinin çevikliyi və qıvrıqlığını, ətraflardan (əllər və ayaqlardan) müxtəlif işləri keyfiyyətlə yerinə yetirmək və yaradıcılıq üçün istifadə etmək qabiliyyətini əhatə edir;
- **Vizual-fəza** (Visual-spatial) intellekti fəzada obyektlərin bir birinə nəzərən vəziyyətlərini, yerləşməsini müəyyən etmək və yerdəyişmə zamanı yarana biləcək dəyişikliyi təyin etmək qabiliyyətindən, obrazları və şəkilləri aydın təsəvvür etmə bacarığından ibarətdir;
- **Musiqi** (Musical) intellekti səsə yüksəkliyini, tonunu, ritmini ayırd etmək, müxtəlif səslərdən kompozisiya yaratmaq, melodiyaları səsəndirmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir;
- **Verbal-lingvistik** (Verbal-linguistic) intellekt dilləri öyrənmək qabiliyyətindən, fikrini şifahi və yazılı şəkildə dəqiq ifadə etmək bacarığından ibarətdir;
- **Məntiqi-riyazi** (Logical-mathematical) intellekt problemləri məntiqi analiz etmə, elmi tədqiqat aparmaq qabiliyyətlərindən, riyazi əməliyyatları aparmaq bacarığından ibarətdir;
- **İnterpersonal** (Interpersonal) intellekt başqa insanları anlamaq, onların niyyətlərini, hissələrini başa düşməkdən ibarətdir;
- **İntrapersonal** (Intrapersonal) intellekt insanın özünü anlaması, öz hissələrini, istəklərini, ehtiyaclarını müəyyən edə bilməsindən ibarətdir;

Üçtipli intellekt (Triarchic Theory of Intelligence)

Amerika psixoloqu Robert J. Sternberg 1985-ci ildə üçtərəfli intellekt nəzəriyyəsini təklif etdi. Bu ideya əvvəlkilərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Sternbergə görə intellekt üç istiqamətdə inkişaf etməlidir:

- **analitik** – insan aldığı informasiyanı analiz etməyi, müqayisə etməyi, qiymətləndirməyi bacarmalıdır;
- **kreativ** (yaradıcı) – insan yeni ideyalar verməyi, problemlərin yeni həllini tapmağı, fərz etməyi, kəşf etməyi bacarmalıdır;
- **praktik** – insan nəzəriyyələri tətbiq etməyi, öyrəndiklərindən praktik olaraq istifadə etməyi bilməlidir

Ağıl zəifliyinin sindromları

**Anadan gəlmə
ağıl zəifliyi**

**Qazanılmış ağıl
zəifliyi**

Anadan gəlmə ağıl zəifliyi

Debillik

İmbesillik

İdiotiya

Kəmağillıq

F70 Yungul kəmağillıq

İQ 50-69

F71 Orta kəmağillıq

İQ 35-49

F72 Ağır kəmağillıq

İQ 20-34

F73 Dərin kəmağillıq

İQ < 20

Qazanılmış ağıl zəifliyi

Parsial

Yaddaşın
pozulması

Total

Butun intellektual
funksiyaların və
tənqidin
enməsi (senil
demensiya, paralitik
demensiya)

Təfəkkür

Təfəkkür cisim və hadisələrin mahiyyətinin,
onlar arasındakı
əlaqə və asılılığın insan şüurunda ümumiləşmiş
və vasitəli
inikasından ibarət olan idrak prosesidir.

Təfəkkürün əsas keyfiyyətləri:

Təfəkkür obyektiv varlığın vasitəli inikasıdır (cismin temperatur xassələrinin təyin edilməsi). Təfəkkür obyektiv varlığın ümumiləşmiş inikasıdır (ayn-ayrı hallardan ümumi hala keçmək).

- Təfəkkür digər psixi proseslərdən fərqli olaraq, varlığın daha dəqiq, daha düzgün inikasıdır.
- Təfəkkür obyektiv varlığın nitq vasitəsilə inikasıdır. Nitqsiz təfəkkür yoxdur. Təfəkkürsüz nitq var.

Təfəkkür antogenetik inkişafda inkişaf dinamikasına malikdir. İsveçrəli **Jan Piaje** qeyd edir ki, təfəkkür öz inkişafında 4 əsas mərhələni keçir.

I — *sensomotor* — *hissi* — *hərəkət mərhələsidir*. Bu mərhələdə təfəkkürün inkişafı əsasən nitqin inkişafı ilə paralel getməyə başlayır. Ayrı-ayrı hərəkətlər vasitəsilə uşaq fikirləşməyə başlayır.

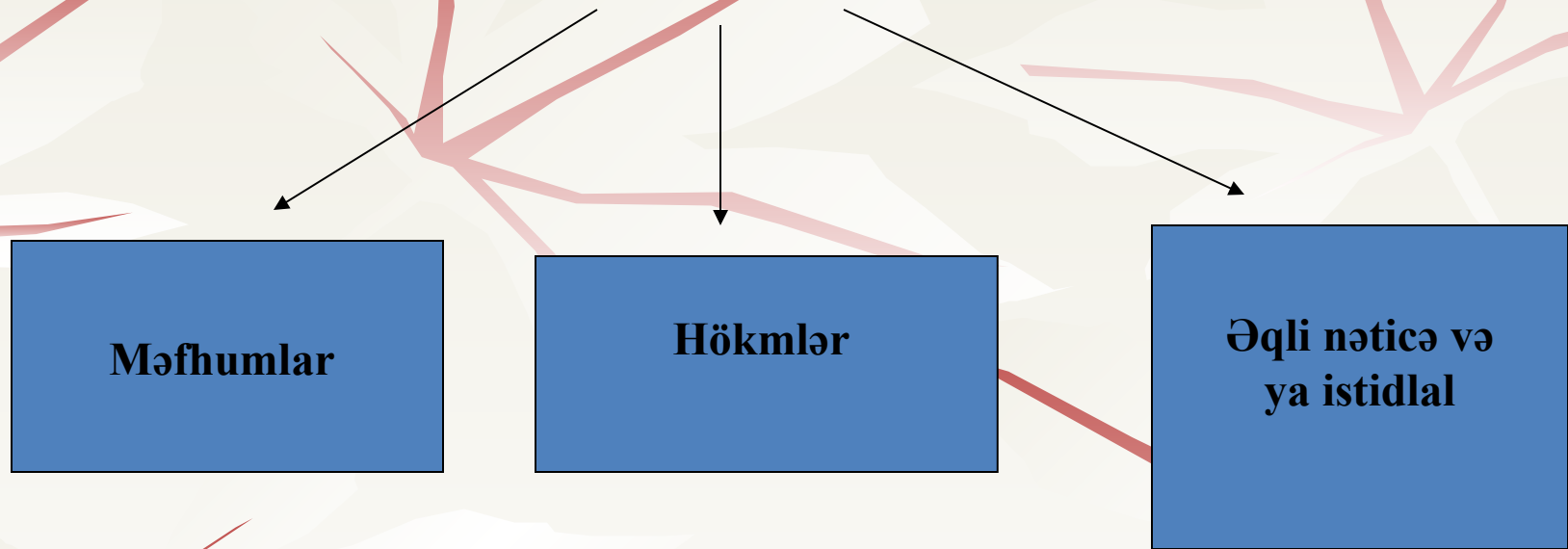
II — *əməliyyatlara qədərki mərhələ* adlanır. Bu mərhələdə demək olar ki, uşaq müəyyən əməliyyatlara başlayır. Burada nitqlə təfəkkürün inkişafı fərqlənir. Nitq təfəkkürü üstələyir.

III — *konkret əməliyyatlar* mərhələsidir. Burada uşaq bir qədər mücərrəd düşünməyə başlayır.

IV — *formal əməliyyat* mərhələsidir ki, insan abstrakt düşünməyi öyrənir.

Təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onun nitqlə əlaqədə, vəhdətdə olmasıdır. İnsan daim sözlər əsasında fikirləşir. Həm nitqin, həm də təfəkkürün əsasını ikinci signal sistemi təşkil edir. Lakin nitq təfəkkür prosesinin özü deyil.

Təfəkkürün formaları

Cisim və hadisələrin ümumi və mühüm olan əlamətlərin inikasına **məfhum** deyilir. Ümumi, konkret, fərdi və mücərrəd məfhumlar var. Müəyyən cisim və hadisələr qrupunun ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirməsi **ümumi məfhum** adlanır. Məs, tələbə, müəllim, şagird və s. Gerçək cisimlərin mühüm əlamətlərinin inikası **konkret məfhum** adlanır (dəftər, kitab və s.). Ayrı-ayrı cisim və hadisələrin ümdə xüsusiyyətlərinin əksi **fərdi məfhumdur** (məs, dahi şair Fizuli, Moskva və s.). **Mücərrəd məfhum** isə cisim və hadisələrin keyfiyyət və xassələrinin onun özündən təcrid edilib, müstəqil surətdə düşünlməsidir (məs, xoşbəxtlik, yaxşılıq, bədbəxtlik və s.)

Cisim və hadisələrin arasında müəyyən əlaqə və münasibətin olub-olmamasını iqrar və inkar edən təfəkkür formasına **hökm** deyilir. Ümumi, xüsusi və fərdi hökmlər vardır. «Bütün balıqlar üzür» ümumi, «bəzi balıqlar yırtıcıdır» xüsusi, «bu balıq çox gözəldir» fərdi hökmdür. Hökmlər iqrarı və inkarı olur. Məs, «təfəkkür və təxəyyül insana məxsusdur» iqrarı, «heyvanlarda şüur yoxdur» inkarı hökmdür. Cisimdə hər hansı bir sifətin iqrar və inkar edilməsinin səciyyəsinə görə şərti, təqsimi və qəti hökmlər vardır. Hər hansı bir fikrin həqiqiliyi hökmdə söylənilmiş şərtlərdən asılıdırsa, bu, şərti hökm adlanır.

Təqsimi hökmlərdə hər hansı cismə aid olan bir neçə xüsusiyyətlər iqrar və ya inkar edilir. Hökm cisimdə bu və ya başqa əlamətin olduğunu şərtsiz, danışıqsız iqrar və ya inkar edirsə, o, qəti hökm adlanır.

Bir neçə hökmdən bir nəticənin çıxarılması istidlal və ya **əqli nəticə** adlanır. Əqli nəticənin 3 növü vardır: induktiv əqli nəticə (*induksiya*), deduktiv əqli nəticə (*deduksiya*) və *təşbih*. İnduksiya — bir neçə fərdi hökmdən bir ümumi nəticənin çıxarılmasıdır. Xüsusidən ümumiyyə gedən əqli nəticədir. Deduksiya — ümumidən xüsusiyyə gedən əqli nəticədir. Təşbih isə bir hökmdən bir nəticənin çıxarılmasıdır. Xüsusidən xüsusiyyə gedən əqli nəticədir.

Təfəkkürün əsas növləri

Əyani-obrazlı

Əyani-əməli

Mücərrəd

- **Əyani-obrazlı** təfəkkür zamanı fikri proseslər fikirləşən insanın ətraf aləmi qavraması ilə birbaşa bağlıdır və onsuz icra olunmur. Fikir hissi – əyani olaraq, insanı gerçək aləmə bağlayır. Qısamüddətli və operativ hafizədə təmsil olunan obrazlar təfəkkür üçün zəruridir.
- Təfəkkürün bu növündən istifadə etdikdə adam qavradığı cisim və hadisələrin, icra etmiş olduğu praktik işin surəti əsasında fikirləşir. Təfəkkürün bu növü bağça yaşlı uşaqlarda özünü qabarıq şəkildə göstərir.
- Nəzəri obrazlı təfəkkür obrazları uzunmüddətli hafizədən əldə edir, sonra dəyişdirir. Bu təfəkkür forması məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqlara xasdır. Praktik fəaliyyətlə məşğul olan yaşlı insanlara da bu təfəkkür növü xasdır.
- **Əyani-əməli** təfəkkürün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təfəkkür prosesləri praktik dəyişdirmə fəaliyyəti xarakteri daşıyır və insan onu real predmetlərlə icra edir. Məsələ həlli zamanı əsas şərt müvafiq predmetlərlə uyğun iş görməkdir. Adətən bu cür təfəkkür konkret praktik fəaliyyətdən kənara çıxa bilmir, həmin fəaliyyətin icrası prosesində baş verir. Ona görə də bu cür təfəkkürü eyni zamanda praktik təfəkkür də adlandırırlar. Bəşəriyyətin tarixi inkişafı prosesində birinci növbədə əyani-əməli (praktik) təfəkkür özünü göstərir. Üç yaşına qədərki uşaqlarda da təfəkkür əsasən əyani əməli xarakter daşıyır. Bu təfəkkür növü istehsal proseslərində çalışan adamlara da məxsusdur və nəticəsi konkret məhsulun hazırlanmasından ibarətdir.,
- **Mücərrəd** (məntiqi) təfəkkür təfəkkürün ən yüksək inkişaf etmiş növüdür. Adətən məktəb yaşlı dövəründə praktik təcrübə əsasında, ilk dəfə sadə şəkildə olsa da, mücərrəd təfəkkür yaranır və inkişaf edir. Mücərrəd təfəkkür mücərrəd məfhumlara istinad edən təfəkkür olmaqla, mücərrəd məfhumlar, hökmlər əsasında baş verir.

Fikri proseslərin əsas əməliyyatları

- ✓ Təhlil
- ✓ Tərkib
- ✓ Müqayisə
- ✓ Mücərrədləşdirmə
- ✓ Ümumiləşdirmə
- ✓ Konkretləşdirməni

- **Təhlil** – əşyanın, hadisənin fikrən hissələrə, anlara, tərəflərə bölünməsidir. Tərkib təhlil vasitəsi ilə ayrılmış, parçalanmış tamı bərpa edir, mahiyyəti az və ya çox dərəcədə təhlil vasitəsi ilə açılmış əlaqələri birləşdirir. Təhlil problemi hissələrə bölür, tərkib yeni əsasda onu həll etmək üçün birləşdirir. Təhlil və tərkib əməliyyatlarının köməyi ilə fikir əşya haqqında yaygın təsəvvürlərdən anlayışa doğru gedir. Təhlil vasitəsi ilə əsas elementlər aşkarlanır, tərkib vasitəsilə tamın mahiyyət əlaqələri açılır. Təhlil və tərkib digər təfəkkür əməliyyatları kimi, əvvəlcə əşyavi, hərəkət planında əmələ gəlir. Təhlil və tərkib bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Təhlil vasitəsi ilə ayrılmış əlamətlər tərkibin köməyi ilə fikirdə bütövləşir. Bəzi insanlar təhlilə meyilli olmaları – dəqiqlik və aydınlığı, digərləri isə tərkibin genişliyi ilə seçilir. Təhlil və tərkib təfəkkürün bütün tərəflərini ifadə edə bilmədiyindən, digər münasibətlər mücərrədləşmə və ümumiləşmə ilə aşkarlanır.
- **Müqayisə** – şeyləri, hadisələri, onların xüsusiyyətlərini qarşılaşdıraraq onların fərqi və oxşarlığını açır, müəyyən edir. Onların digər fərqli şeylərdən oxşar əlamətləri müəyyən edərək müqayisə oxşar əlamətlərin təsnifatını həyata keçirir. Müqayisə idrakın formasıdır, şeylər əvvəlcə müqayisə yolu ilə dərk olunur. Bu, həm də idrakın elementar formasıdır. Oxşar və fərqlər əqli idrakın əsas kateqoriyalarıdır və əvvəlcə xarici münasibətlər kimi çıxış edir. Müqayisə oxşarda fərqi, fərqdə oxşarı tapmağa yönəlib. Daha dərin mahiyyət əlamətlərini, qanunauyğunluqları və daxili əlaqələrin açılmasını tələb edir. Müqayisə zamanı düzgün nəticəyə gəlmək üçün ona bir sıra tələblər verilir. Hər şeydən əvvəl, müqayisəni eynicinsli obyektlər üzərində aparmaq lazımdır. Məsələn, tələbə ilə fincanı müqayisə etmək olmaz. Digər tərəfdən müqayisə zamanı müqayisə olunan obyektlərin hamısında eyni əlamət götürülməlidir. Məsələn, iki tələbədən birinin intizamını, o birinin isə təlim müvəffəqiyyətini götürüb müqayisə etmək olmaz.

- **Mücərrədləşmə** – cisim və hadisələrdə mövcud olan hər hansı bir tərəfin, əlamətin, xassənin fikrən nəzərdən keçirilməsindən ibarət olan təfəkkür prosesidir. Mücərrədləşdirmə, digər fikri əməliyyatlar kimi, əvvəlcə hərəkət planında doğulur. Mücərrədə gedən yol konkret əşyalara olan münasibətlərdən keçir, fikir konkretdən ayrılmayaraq, daim və zəruri olaraq ona qayıdır. Konkretə, şeyə, hadisəyə, qayıdış fikrin mücərrəd yolundan keçir. Bu hal həmişə idrakın zənginləşməsi ilə başa çatır. Konkretdən aralanan fikri proses və ona abstrakt vasitəsi ilə qayıdan, idrak konkret olanı fikrən yenidən qurur və məzmunu zənginləşdirir. Mücərrədləşmə konkretdən keçir və konkret mücərrəd vasitəsi ilə dərk olunur, idrak prosesləri ikiqat fikri hərəkətlər vasitəsi ilə baş verir.
- **Ümumiləşdirmə** fikri proseslərin daha mürəkkəb əməliyyatlarındanıdır. Ümumiləşmə hərəkət planında doğulur, fərd eyni ümumiləşdirmə hərəkəti ilə bir neçə müxtəlif oyadıcılara cavab verir, onları müxtəlif situasiyalarda ümumilik xüsusiyyətləri əsasında yaradır. Müxtəlif situasiyalarda eyni hərəkət müxtəlif hərəkətlərin vasitəsi ilə tez-tez icra oluna bilər və bütün hallarda eyni, ümumi hərəkət sxemlərini saxlayır. Ümumiləşdirmə mücərrədləşmiş mahiyyət xarakterli əlamətləri ona aid olan predmetlər sinfi və hadisələrlə birləşdirir. Anlayış fikri ümumiləşmə formalarından biridir.
- **Konkretləşdirmə** – ümumiləşməyə əks istiqamətli hərəkətdir. Konkretləşdirmə anlayışların müəyyənlişməsində tək-tək şeylərin və hadisələrin müəyyən sinfə aidliyini göstərir. Konkretləşdirmə ümumi vəziyyətə və ya hər hansı anlayışa müvafiq olan tək haqqında təsəvvürdür. Konkret təsəvvürlərdə hadisə və predmetlərin müxtəlif əlamətlərindən azaltmalar baş vermir, əksinə bu predmetlər özünün çoxobrazlılığı ilə əlamət və xüsusiyyətləri ilə, bir əlamət digəri ilə əlaqədə konkret ifadə edilir. Ümumi anlayışları konkretləşdirərək biz onu daha yaxşı başa düşürük. «Stol» anlayışını konkretləşdirərək biz onu «yazı masası», «yemək masası», «iş stolu» kimi ifadə edirik.

- **Ağlın keyfiyyətlərinə ağılın müstəqilliyi, tənqidiliyi, çevikliyi, genişliyi, dəqiqliyi, fikrin sürəti daxildir.** Ağılın müstəqilliyi insanın bilik və təcrübəsinə əsasən cisim və hadisələrin mühüm əlamət və xüsusiyyətlərinin, əlaqə və münasibətlərinin qanunauyğunluqlarının başa düşməsində, yeni məsələlər irəli sürüb onları həll etməsində və biliklərini tətbiq etmə bacarığında özünü göstərir.

Ağılın tənqidiliyi onun müstəqilliyi ilə bağlı olub insanın a) dərk olunan fikirləri, faktları, fərziyyələri, eləcə də fikir və rəyləri ölçüb biçməsində b) idrak obyektlərindəki səhv və uyğunsuzluqları axtarıb tapmasında v) bunların səbəblərinin araşdırılmasında ifadə olunur. Ağılın tənqidiliyinə malik olan insanlar öz fikirlərini döndə-döndə yoxlayır, öz fikirlərinə tənqidi surətdə yanaşırlar.

Geniş ağıla malik olan adamlar müxtəlif bilik sahələrində yaradıcı surətdə düşünməyə qadir olmuşlar. Ağılın dərinliyi məsələlərin mahiyyətini, hər bir hadisəni törədən səbəbləri müəyyənləşdirməkdə, problemi hərtərəfli anlamaqda, hadisələrin mənşəyini düzgün müəyyənləşdirməkdə ifadə olunur. Ağılın çevikliyi- insanlar həyat təcrübəsi boyu müxtəlif məsələlərlə, problemlərlə rastlaşır, onları müəyyən üsullarla həll edir. Bu halda insanlar müxtəlif tərzdə hərəkət edirlər. Bir çox insanlar bu vaxt məsələni həll edə-edə yeni yol və vasitələr tapırlar. Bu ağılın çevikliyi ilə əlaqədardır.

Fikrin sürəti də mühüm keyfiyyət olub insanın həll etdiyi məsələyə verdiyi son cavabın müddəti ilə təyin edilir. Fikrin məntiqiliyi insanın ardıcıl əsaslı və düzgün düşünməsində ifadə olunur

- Keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi sayəsində yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesə **təxəyyül** deyilir. Təxəyyül surətlərini yaradanda şişirtmələrdən daha çox istifadə olunur: keyfiyyət və kəmiyyət şişirtmələri. Keyfiyyət etibarilə şişirtməyə, məsələn, əjdaha ayın qabağını tutdu. Təxəyyül surətlərində istifadə olunan üsullardan biri də kiçiltmədir. Məs, cırtıdan. **Təxəyyül** də bütün psixi hadisələr kimi xarici aləmin inikasıdır. Bununla birlikdə, təxəyyülün özünə aid xüsusiyyətləri də var. Təxəyyül prosesində insan xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni surətlər yaradır. Lakin insan təxəyyül prosesində nə qədər yeni surətlər yaratsa da heç bir şeyi özündən artırmır, yeni surətin ayrı-ayrı əlamət və ünsürlərini ancaq həyatdan götürür.
- Təxəyyülün iki növü vardır: passiv və aktiv təxəyyül. İnsan bəzən elə şeylər fikirləşir ki, onları həyata keçirmir və yaxud da həyata keçirmək qeyri-mümkün olur. Belə təxəyyül *passiv təxəyyül* adlanır. Passiv təxəyyülə aiddir: xülya və xəyal. Xülya niyyətlidir. **Xülya** zamanı insan müxtəlif surətlər yaradır, onları gözünün qarşısında canlandırır xoşhallanır. Lakin onların həyata keçirməsi mümkün deyil. Xəyal isə niyyətsizdir. **Xəyal** zamanı insan arzu ediləcək gələcəyin surətlərini yaradır. Aktiv təxəyyülə aiddir: bərpaedici və yaradıcı təxəyyül. Obyektin çertyoj, not, xəritə və s. əsasında yaradılan surətinə *bərpaedici təxəyyül* deyilir. Fəaliyyətin orijinal və dəyərli məhsullarında reallaşdıran yeni surətlərin müstəqil yaradılması *yaradıcı təxəyyül* adlanır.

Təfəkkür pozuntuları

KƏMİYYƏTCƏ POZULMASI

Təfəkkürün sürətlənməsi
Təfəkkürün ləngiməsi
Təfəkkürün qırıqlığı
Stereotip təfəkkür
Təfəkkürün patoloji müfəssəliyi
Rezonyorluq
Məntiqsiz təfəkkür
Autistik təfəkkür
Təfəkkürün ambivalentliyi
Simvolik təfəkkür
Neologizm

KEYFİYYƏTCƏ POZULMASI

Sayıqlama ideyaları
Sarışan ideyalar
Yüksək qiymətli ideyalar

Sayıqlama ideyalar

- həqiqətə uyğun olmur
- xəstəliyin fonunda əmələ gəlir
- onların həqiqi olduqlarına inam və korreksiyaya qarşı tolerantlıq

Məzmununa görə kliniki növləri

Münasibət

**Özünü
böyütmə**

**Özünü
kiçiltmə**

Münasibət

- **Təqib sayıqlaması**
- **Təsir sayıqlaması**
- **Zəhərlənmə sayıqlaması**
- **Münasibət sayıqlaması**
- **Ziyan sayıqlaması**

Özünü böyütmə

- **Məşhur nəslədən olma sayıqlaması**
- **Aşığənə sayıqlaması**
- **Varlıq sayıqlaması**
- **Özünü böyütmə sayıqlaması**

Özünü kiçiltmə

- **Özünü kiçiltmə və özünü alçaltma sayıqlaması**
- **Özünü taxsirləndirmə sayıqlaması**
- **Nihilistik sayıqlaması**
- **İpoxondrik sayıqlaması**

Münasibət

Təgib sayıqlaması- xəstələr əmindilər ki, naməlum şəxslər, qurumlar tərəfindən daimi müşahidə olunurlar, izlənilirlər. Başlanıç mərhələlərdə xəstə izləyənlərdən qaçmaq istəyirsə (“təgib olunan mühacirəçi”)- nüsiyətdən uzaqlaşır, adam olmayan yerlərə köçür, ev ünvanını, harici görkəmini, sənədlərini dəyişir; sonralar o müdafiyyə pozisiyasına keçə bilir- “təqib olunan təgibçi”, bu zaman o ətrafdakılara təhlükəli ola bilər.

Fiziki təsir sayıqlaması- təgib edənlər, xəstənin fikircə, mühtəlif texniki vaistərilə onun dahilioqanlarında pozuntular və cür-bə cür cansızıcı fiziki hisslər yaradır.

Psxiki təsir sayıqlaması- xəstələr əmindilər ki, təgib edənlər müxtəlif gurguların, hipnozun, telepatiyanın, cadunun və digər üsulların vasitəsilə onların psixikasına və davranışına təsir edirlər.

Zəhərlənmə sayıqlaması- xəstə kiminsə onları konkret və ya hipotetik maddələ zəhərləndirməyə cəht göstərdiyini bildirir.

Qarət etmə sayıqlaması- xəstələr hesab edirlər ki, onların mənzillərini, varlıqlarını mənimsəyiblər.

Müflüsləşmə sayıqlaması- xəstələr yoxsulluq dərəcəsinə çatdıqlarına əmin olurlar.

Özünü böyütmə

- **Özünü böyütmə sayıqlaması**- xəstə ölkəyə, planetə, hətta kəyinata hökmüdar olduqlarına əmindir.
- **Ölməzlik sayıqlaması**- xəstə öz əbədiliyinə əmindir.
- **Varlıq sayıqlaması**- xəstə özlərini böyük varlıq sahibləri olduqlarını düşünürlər
- **İxtiraçılıq sayıqlaması**- xəstələr özlərini böyük ixtiraçılar, elmdə çoxsaylı, möxtəşəm, kəşflər müəlifləri olduqlarına əmindilər
- **Məşhur nəslədən olma sayıqlaması**- xəstə hesab edir ki. cəmiyətdə çox yüksək yer tutan, tanınmış şəxslər onun valideynləridir, lakin xəstə ilə qoxumluğunu qizlədən.
- **İslahatçılıq sayıqlaması**- xəstələr cəmiyətdə böyük yenidənqurma planları qurur
- **Peyğəmbərlik sayıqlaması**- xəstə özünü allahın göndərdiyi insan, peyğəmbər, insanları qünahdan azad etməli adam xesab edir
- **Erotik (sevqi) sayıqlama**- Klerambo sindromu. Xəstələr, əksəriyətən qadınlar, kiminsə (adətən cəmiyətdə tanınmış adamın) onlara aşiq olduğuna əmin olurlar.
- **Taxsirsizlik və əhf etmə (bağışlanma) sayıqlaması**- cazaçekmə məntəqələrdə olan xəstələrdə yarana bilər

Özünü kiçiltmə

- **Özünü kiçiltmə və özünü alçaltdma sayıqlaması**- xətlər özlərii əhlaqsız, heç kimə lazım olmayan, qabliyətsiz, küt hesab edirlər.
- **Özünü taxsırlandırma sayıqlaması**- xəstə özünü həqiqətdə keçmişində olmayan pis- pis əməllərdə, cinayətlərdə taxsırlandırır.

Sayıqlamaların kliniki növləri

- **Birincili (primar, primordial, həgigi) sayıqlama-** afektiv pozuntularsız, birincili yaranan, digər psixopatoloji pozuntulardan xaric edilməyən və psixoloji izax olunmayan sayıqlamadır. Yaspersə görə sayıqlamalı gavrana, sayıqlamalı təsəvvür və sayıqlamalı dərk etmə ayrılır. Xəstə real hadisələrin həndiyənə kimi qizli mənasını birdən, intuitiv, dərk edir. Bu bilik nurlanma xarakteri daşıyır, xəstə onu logik əsaslandırma bilmir.
- **İkincili sayıqlama-** digər psixopatoloji pozuntulardan (affektiv, qavrana, düşüncə) xaric olunur.

Sayıqlama ideyalar

Paranoyal

(sistemli, yalnış ideyalara, lakin doğru sübutlara əsaslanır)

Paranoid

(yalançı ideyalara əsaslanır və mənasız sübutlarla "təsdiq" edir)

Parafren

(sistemləşmiş, fantastik məzmunlu)

Hallüsinator-paranoid sindrom:

Eyni zamanda meydana çıxan hallüsinasiyalardan və sayıqlama ideyalarından ibarət olan bu sindrom həm müstəqil, həm də psixi avtomatizm (Kandiski-Klerambo) sindromu formasında rast gəlinir.

Kandinski-Klerambo sindromu: 3 əlaməti mövcuddur-

1)Təsir və Təqib sayıqlamaları

2)Psevdohallüsinasiyalar

3)Psixi avtomatizm

Psixi avtomatizimin 3 növü var:

1. Assosiativ və ya İdeator avtomatizm: ən sadə göstəricisi mentzim sayılır. **Mentzim-** qeyri-iradi fikir və təsəvvürlər axınıdır. **Açıqlıq simptomu** - xəstəyə elə gəlir, ki onun fikirləri ətrafdakılara məlumdur. O, ətrafdakıların hərəkətlərindən, davranışlarından söhbətlərinin məzmunundan belə qərara gəlir. İdeator avtomatizmə həm də **fikirlərin səslənməsi simptomu** aiddir - xəstə nə haqda fikirləşsə onun fikirləri aydın və yüksək səslə beynində səslənir. **Fikirlərin götürülməsi simptomu** - bu zaman xəstənin fikirləri onun beynindən itir, yox olur. Fikirlərin düzəldilməsi - xəstə iddia edir, ki onun fikirləri başqalarına aiddir, daha çox hallarda onu təqib edənlərə (izləyənlərə). Eyni zamanda yuxuların düzəldilməsində də rast gəlinir - kənar təsirlər nəticəsində xüsusi mənə kəsb edən yuxular xəstəyə göstərilir. Xatirələrin təkrarlanması - xəstə öz istəyi olmadan və ya kənar qüvvələrin təsiri ilə həyatında keçmişdə baş verən xatirələri yada salır.

İdeator avtomatizmlərə eyni zamanda əhval ruhiyyənin, hislərin düzəldilməsi də (xəstələr iddia edirlər ki, onların əhval-ruhiyyəsi, hissləri simpatiya və antipatiyaları kənar təsir nəticəsində formalaşır) aid edilir.

2. Kinestetik və ya motor avtomatizm: Bu pozuntu zamanı xəstə onun hərəkətlərinin onun iradəsindən asılı olmayaraq kənar qüvvələrin təsiri ilə idarə olunduğunu, icra edildiyini bildirir. Xəstələr iddia edir, ki onların ətraflarını, dilini hərəkət etdirir və ya hərəkətsizlik hissiyyatı yaradırlar. Onları sərbəst öz istədikləri kimi hərəkət etmə imkanından məhrum edirlər.

Kinestetik avtomatizmlərə eyni zamanda nitqi idarə etməkdə aid edilir. Xəstələr bildirirlər, ki, onların dili ilə danışdıqları onlara deyilmiş sözlər başqalarına aiddir.

3. Senestopatik və ya sensor avtomatizm: Artıq dərəcədə xoşagəlməz hisslərlə müşahidə olunur. Bu hisslər kənar şəxslərin təsiri kimi başa düşülür. Bu hissiyyat müxtəlif cür ola bilər. Anidən xəstə isti və ya soyuqluq hissənin yaranması, daxili orqanlarda, başda-ətraflarda ağrı hissənin yaranması bildirir. Xəstələr adətən pulsasiya, təzyiqlik, döyücləmə və sair kimi qeyri adi hissiyyatlar yarandığını da qeyd edirlər.

Psixi avtomatizmlərin əlamətləri müəyyən ardıcılıqla yaranır. Əvvəla ideator, daha sonra senestopatik və nəhayət kinestetik avtomatizm formalaşır. Amma bu əlamətlərin ardıcılıqla yaranması mütləq deyil.

SARIŞAN İDEYALAR

Şəxsin ideyasından asılı olmayaraq meydana çıxır,lakin xəstə tərəfindən tənqidi münasibət bəslənən yersiz,arzuolunmaz fikirlərə,xatırlamalara,qorxulara,hərəkətlərə və meyllərə sarışan hallar (ideyalar) deyilir.

- Sarışan fikirlər
- Sarışan şübhələr
- Sarışan meyllər
- Sarışan hərəkətlər
- Sarışan xatırlamalar
- Sarışan qorxular və ya fobiyalar

Yüksək qiymətli ideyalar

Real varlığa əsasən əmələ gələn, böyük emosional gərginliklə müşayiət olunan və düşüncədə üstün yer tutan səhv mükahimələrə yüksək qiymətli ideyalar deyilir